

CUMHURİYET SONRASI İSTANBUL DEMOGRAFİSİ

ÖZGE AKTAŞ MAZMAN*

Bir kentin nüfusu, o kentin toplumsal tarihinin belirgin süreçlerini yansıttığı gibi, kentin geleceğinin kurulmasında seferber edeceği toplumsal kaynaklarının çerçevesini de çizer. Türkiye toplumsal tarihinin 1923 sonrası gelişmeleri üç farklı birikim ve düzenleme rejimi altında incelenebilir.¹ Her biri kabaca çeyrek yüzyıl süren bu dönemlerde farklı birikim rejimleri, yasal çerçeveler, dış dünya bağlantıları ve toplumsal süreçler olduğu gibi farklı nüfus yapıları da vardır. Cumhuriyet'in ilk çeyreği arkada kaldığında İstanbul, imparatorluk özelliğini yitirmiş, ulus devlet sınırları içinde görece çepemde bir konuma gelmiş; bu dönemi daha önce tecrübe etmediği bir durağanlıkta geçirmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ise kentleşmenin ivme kazandığı, İstanbul'da sonlanan göçün hızla artmaya başladığı ikinci çeyreğe geçilmiştir. Bu dönemde nüfus artış hızı yükselmiş, kent merkezinde nüfus yoğunluğu artmış; kırdan kente gelen göç ile nüfusun demografik özellikleri de değişmeye başlamıştır. 1980'lerden sonra ise küresel dinamiklerin etkisiyle İstanbul yeniden bir dünya kenti işlevi kazanmış, nüfusun çepere yayılması ve buna paralel kentsel bölge oluşumu sürecine girilmiştir.

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre İstanbul'un o günkü belediye (şehremaneti) sınırları içinde 691.000 kişi yaşamaktadır. Bu nüfus, İstanbul'un savaş dönemi nüfusunun neredeyse yarısıdır. 1927-1950 arası İstanbul'da nüfus artmasına rağmen savaş dönemi nüfusunu (1.200.000) yakalayamamış, aynı dönemde İstanbul nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı %5,1'den %4,7'ye düşmüştür.² Bu düşüşte gayrimüslimlerin şehri büyük ölçüde terk etmesi,

İstanbul'un yüzyıl ortasında demografik geçişini büyük ölçüde tamamlaması³ ve aldığı iç göçün bu dönemde çok yüksek olmamasının da payı vardır.⁴ Bu oran 1950'den sonra hızla yükselmeye başlamış, 2012 yılı itibarıyla %18'e çıkmıştır (**Grafik 1**).

Aynı zamanda savaş sonrasında başlayarak İstanbul nüfusu kozmopolit yapısını kaybederek gittikçe homojenleşmeye başlamıştır. 1914-1965 yılları arasında İstanbul'daki Müslüman nüfus oranı %61'den %93'e yükselmiştir. Bu artışa paralel olarak, aynı dönemde Hristiyan nüfus oranı %19'dan %5'e, Musevî nüfus ise %5'ten %1'e düşmüştür. Özellikle gayrimüslimleri hedef alan *Varlık Vergisi* ve 6-7 Eylül olaylarının yarattığı gerilimler, gayrimüslim nüfusun şehri terk etmesine yol açarak, İstanbul nüfusunun artarak Müslümanlaşmasına sebep olmuştur.

1935⁵-1965 yılları arasında ana dili Türkçe olan nüfusun oranı %78'den %95'e yükselirken; aynı dönemde ana dili Rumca olanların oranı %9'dan %1'e, ana dili Ermenice olanların oranı %5'ten %1'e, ana dili İbranice olanların oranı ise %4'ten %0,4'e gerilemiştir. Bu dönemde az sayıda olmakla beraber ana dillerinin Arnavutça, Bulgarca, Arapça, İspanyolca, Almanca ve diğer yabancı diller olduğunu belirten nüfusun oranı da azalmıştır.

İstanbul nüfusu din ve dil kriterleri göz önüne alındığında gittikçe homojenleşirken, doğum yeri bazında çeşitliliği artmıştır. 1935 yılında İstanbul'da ikamet eden nüfusun içinde İstanbul'da doğanların oranı %57'yken, 1950'den itibaren bu oran gerilemeye başlamış ve 2000 yılında %38'e düşmüştür. Aynı dönemde başka ilde

* İstanbul Şehir Üniversitesi. Haritalar ve şekiller yazar tarafından temin edilmiştir.

1 İ. Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?", *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular*, haz. M. Güvenç, İstanbul 2009, s. 11-34.

2 Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri".

3 A. Duben, "Generations of Istanbul Families, the Elderly and the Social Economy of Welfare", *New Perspectives on Turkey*, 2013, sy. 48, s. 5-54.

4 Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri".

5 Demografik değişkenlerin birçoğu 1935 nüfus sayımına dâhil edildiğinden, Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası demografisi 1935 yılından itibaren görece ayrıntılı değerlendirilebilmektedir.

Grafik 1- İstanbul nüfusu (1829-2011)

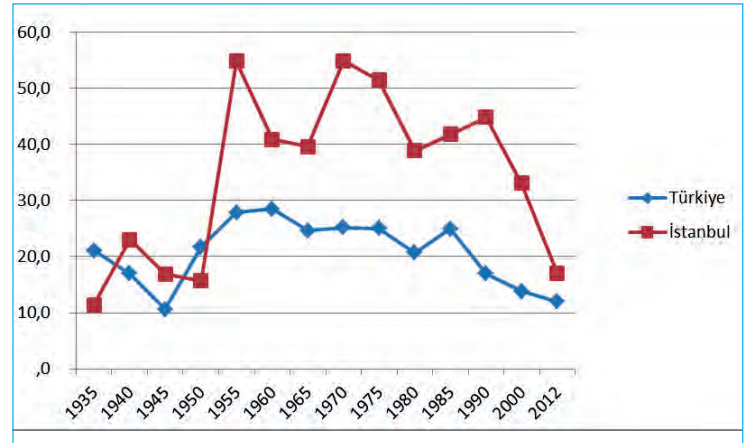
doğup İstanbul'da ikamet edenlerin oranı %26'dan %59'a yükselmiştir.

Nüfus Büyüklüğü ve Nüfus Artış Hızı

1927 yılından bu yana Türkiye'nin nüfusu yaklaşık beş kat artarken, İstanbul'un nüfusu yirmi kat artış göstermiş ve 2012 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) kayıtlarına 13.854.740 olarak yansımıştır.

Bir coğrafi bölgenin yıllık nüfus artış hızı; doğum, ölüm ve göç oranlarının sonucunda değişen nüfusun bir önceki yıla göre oranını gösterir. Türkiye genelinde 1940-1945 dönemi; savaş nedeniyle silah altına alınan erkek sayısının artması nedeniyle evlilik ve doğumların azalması, aynı zamanda bozulan yaşam koşullarının ölümleri artırmasıyla Türkiye genelinde nüfus artış hızının en düşük (%10,6) olduğu dönemdir (Grafik 2). 1950 yılından sonra nüfus artış hızı yükselmeye başlamış, 1960 yılında ise bugüne kadar görülen en yüksek oran kaydedilmiştir (%28,5). 1960 yılından bugüne nüfus artış hızı, 2008-2010 arasında izlenen küçük artışlar dışında düşmeye devam etmiş, son olarak 2012 yılında (%12,8) olarak kaydedilmiştir.

İstanbul'un nüfus artış hızı özellikle 1950 yılından sonra Türkiye oranından oldukça yukarıda seyretmektedir. Buna ek olarak, II. Dünya Savaşı dönemi haricinde,

Grafik 2- Türkiye ve İstanbul'da nüfus artış hızı

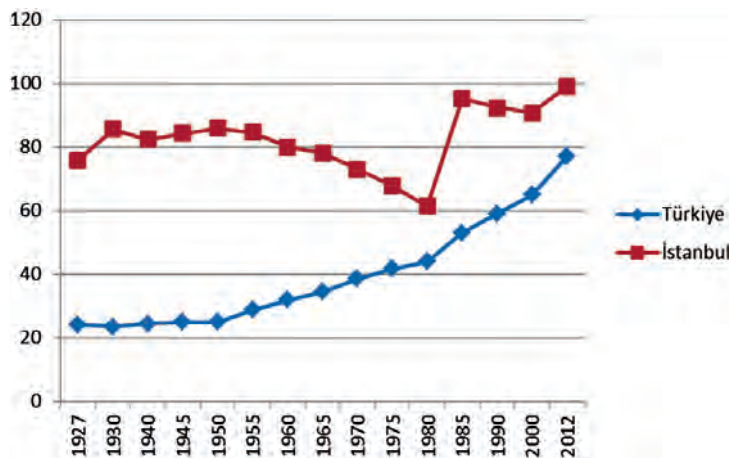
İstanbul nüfus artış hızı; Türkiye nüfus artış hızının gösterdiği değişimlerle örtüşmeyen çarpıcı sıçramalar göstermiştir. Bunun en büyük nedeni İstanbul'un yüzyıl ortasından itibaren aldığı iç göçtür. Özbay'ın incelemesine göre,⁶ 1990'lara kadar İstanbul nüfusunun %35-40'ı doğal nedenlerle, %60-65'i ise göçlerle artmıştır. Sıçramalardan ilki 1955 yılında kaydedilen %54,8'lik nüfus artış hızıdır. 1950 yılında yalnızca %15,7'lik artış gösteren İstanbul nüfusunun bu derece hızlı artışının sebebi İstanbul'da sonlanan iç göçlerdir. Nitekim bu dönemde İstanbul kırsalında kaydedilen artış hızı, kentsel artıştan oldukça

6 F. Özbay, "İstanbul Nüfusu ve Göçler", İstanbul, 1992, sy. 11, s. 32-36.

yüksektir. Örneğin, 1960 yılında İstanbul nüfus artış hızı toplamda %40,9 iken, İstanbul kırsal nüfus artış hızı %92,8'dir. Bir diğer sıçrama 1970 yılında görülmektedir ve bu dönemde de 1960 yılında görülen kırsal nüfus artışının bir benzeri izlenebilir. 1990 yılından itibaren İstanbul'un nüfus artış hızı düşüşe geçmiş, 2012 yılına gelindiğinde %17'lik bir oranla, Türkiye geneline yakın seviyelere inmiştir. Şüphesiz bu düşüşte İstanbul'dan memleketlerine geri dönen göçmenlerin etkisiyle düşen net göç oranı kadar, hızla azalan doğurganlık da etkilidir.

İstanbul Nüfusunun Kır-Kent Dağılımı

1927'den bu yana Türkiye nüfusu oldukça hızlı bir dönüşüm geçirmiş, kırsal nüfus oranı %87,4'ten, 2012 yılında %22'ye gerilemiştir (Grafik 3). Diğer bir deyişle, kır ve kent nüfus oranları bir asır geçmeden yer değiştirmiştir. Şüphesiz bu dönüşümün arka perdesi ve sonuçları çok boyutlu incelenmelidir. Öte yandan İstanbul'un kentsel nüfus oranları Türkiye genelinden tamamen farklı bir grafik sergilemektedir. 1927 yılında İstanbul nüfusunun %76'sını kentsel nüfus oluştururken, bu oran 1950'ye kadar yükselmeye devam ederek %86'ya çıkmış, 2012 yılında da %99'a ulaşmıştır. Ne var ki 1950-1980 yılları arasında İstanbul kent nüfusunun payı sürekli olarak gerilemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri yukarıda da bahsedildiği gibi İstanbul'da sonlanan iç göçlerin, İstanbul'un kırsalına yerleşmesidir. Öte yandan, idari değişikliklerle bazı bucak ve köyler belediye sınırlarına dâhil edildiğinden, 1980'de %61'e gerileyen kentsel nüfus, 1985 yılında tekrar %95'e sıçramıştır. Diğer bir deyişle, nüfusun bir kısmının oturduğu yerin merkez durumunun kırdan kente dönüşmesiyle, gerçekte hareket etmeden "kırdan kente göçmüş" bir nüfus yaratılmıştır. 1985-2000 yılları arasında görülen kentsel nüfustaki görece azalma ise İstanbul'daki desantralizasyon ve alt

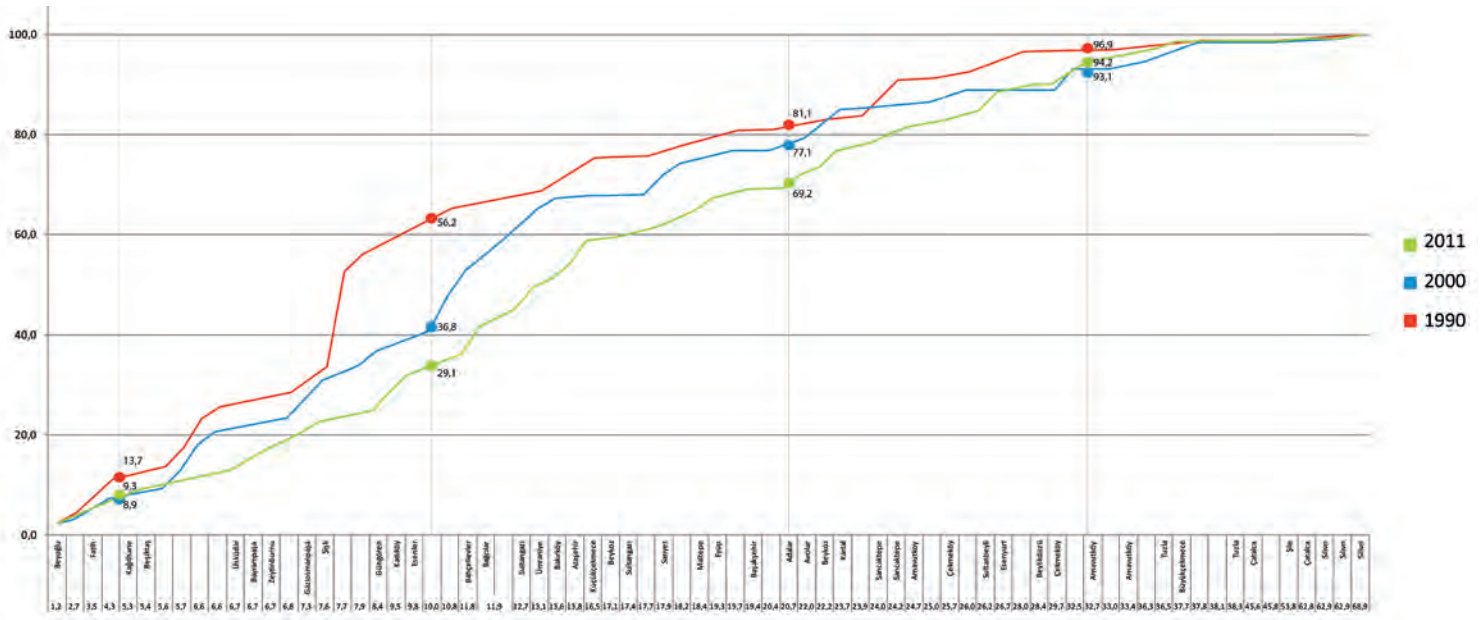
Grafik 3- Türkiye ve İstanbul'un kentsel nüfus oranları (1927-2012)

kentleşmeye (*suburbanization*) işaret etmektedir. 2012 yılında nüfusunun neredeyse tamamı kentsel bölgede ikamet eden İstanbul'un, geriye kalan %1'lik kırsal nüfusu Arnavutköy, Başakşehir, Beykoz, Çatalca, Çekmeköy, Eyüp, Pendik, Sancaktepe, Sarıyer, Silivri ve Şile ilçelerinde ikamet eden bucak nüfuslarıdır.

Nüfus Yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu km² başına düşen insan sayısını gösterir. İstanbul'un yüzölçümü, Türkiye'nin sadece %0,7'sini oluşturmaktadır. Buna rağmen 2012 yılında İstanbul nüfusu, Türkiye nüfusunun %18'ini oluşturmaktadır. Yukarıda da görüldüğü gibi İstanbul'un nüfus artış hızı, 1950'lerden beri Türkiye'nin nüfus artış hızından daha yüksekte seyretmektedir. Öte yandan iç göçle ivme kazanan nüfus artışından önce de İstanbul'un nüfus yoğunluğu Türkiye genelinin üzerindedir. Örneğin, 1940 yılında Türkiye genelinde km² başına 22 kişi düşerken, İstanbul'da 178 kişi düşmektedir. 1980 yılına gelindiğinde bu oranlar Türkiye için 55'e, İstanbul için 830'a, 2000 yılına gelindiğinde ise Türkiye için 88, İstanbul için 1928'e yükselmiştir. Diğer bir deyişle 1940-2000 yılları arasında Türkiye genelinin nüfus yoğunluğu 4 kat, İstanbul'ununki ise 11 katlık bir artış göstermiştir. Bu çarpıcı artışın arkasında İstanbul'da sonlanan iç göçlerin payı büyüktür.

İstanbul nüfus yoğunluğunun bu denli artmasının bir sebebi de İstanbul nüfusunun XX. yüzyılda on dört kat büyümesine karşılık, coğrafi olarak XIX. yüzyılda belirginleşen "mekânsal çerçeve"nin içinde kalmasıdır (Grafik 4). Eminönü ilçesini şehrin merkezi olarak kabul ettiğimizde, 1990 yılında İstanbul nüfusunun %14'ü merkezi çevreleyen 5 km'lik kuşakta bulunan Beyoğlu, Fatih ve Kâğıthane gibi ilçelerde ikamet ederken, 2011 yılında bu oran %9'a düşmüştür. Yine 1990 yılında ilk 10 km'lik alana bakıldığında bu ilçelere ek olarak yer alan Üsküdar, Bayrampaşa, Zeytinburnu, Gaziosmanpaşa, Şişli, Güngören, Kadıköy, Esenler'in de bulunduğu kuşakta, nüfusun yarısından fazlası (%56) ikamet etmektedir. 2011'e gelindiğinde bu oran %30'a düşmüştür. Şehir merkezinin ilk 10 km'lik alanı değerlendirildiğinde, İstanbul nüfusunun merkezden uzaklaşmaya başladığı ve çepere yayıldığı gözlenirse de bu dönemdeki nüfus artışı dikkate alındığında bu oranların görece düşük oldukları anlaşılır. İlk 20 km'yi kapsayan ve yukarıda sayılan ilçelere ek olarak; Bahçelievler, Bağcılar Sultangazi, Ümraniye, Bakırköy, Ataşehir, Küçükçekmece, Beykoz, Sultangazi, Sarıyer, Maltepe, Eyüp ve Başakşehir ilçelerinin yer aldığı kuşakta 1990-2011 yılları arasında ikamet eden nüfus yaklaşık olarak %80'den %70'e düşmüştür. Bu

Grafik 4- İstanbul 1990-2011: nüfusun çepere yayılması

ilçelere ilk 30 km'nin içinde kalan Avcılar, Beykoz, Kartal, Sancaktepe, Arnavutköy, Çekmeköy, Sultanbeyli, Esenyurt, Beylikdüzü ilçeleri de eklendiğinde hem 1990 hem de 2011'de nüfusun tamamına yakınının merkezi çevreleyen ilk 30 km'de yaşadığı görülmektedir. 1990-2011 döneminde İstanbul metropolitan nüfusu neredeyse iki katına çıkarken, şehir merkezini çevreleyen 60 km'lik kuşak içinde ikamet etmeye devam etmektedir. Avrupa ve Anadolu yakalarının son yirmi yıla ait "utangaç ve isteksiz" nüfus desantralizasyon eğilimleri birikimli yüzde eğrilerine yansımaktadır (Grafik 4).

Demografik Geçiş Süreci

Nüfusun yaş dağılımı bir bölge ile ilgili demografik, sosyal, ekonomik ve politik önemli ipuçları sağlamaktadır. Doğurganlık, ölümlülük, medeni durum, aile, iş pazarına katılım, bir bölgenin üretim ve tüketim oranları gibi önemli değişkenler, nüfusun yaş dağılımı ile doğrudan ilişkilidir. Türkiye yaş yapısı; çocuk, çalışma çağındaki nüfus ve yaşlı nüfus olmak üzere üç kategoride incelendiğinde, özellikle 1970'lerden sonra 0-14 yaş çocuk nüfusunun düştüğünü, 15-64 yaş çalışma çağı ve 65+ yaşlı nüfusun da arttığı görülmektedir. Diğer bir deyişle Türkiye'nin demografik geçiş sürecine bu yıllarda girdiği söylenebilir.

Demografik geçiş süreci yüksek doğurganlık ve yüksek ölüm oranlarının bulunduğu demografik yapıdan, doğumların kontrol edildiği ve ölüm oranlarının düştüğü yeni bir yapıya geçiş sürecidir. Avrupa ülkelerinde bir asırda tamamlanan bu süreç Türkiye'de neredeyse yarı zamanda tamamlanmıştır. 1948 yılında Türkiye genelinde

kadın başına ortalama 6,9 çocuk düşerken, bu oran istikrarlı bir düşüşle 2000 yılında 2,38'e, 2011 yılında ise 2,01'e düşmüştür. Diğer bir deyişle nüfus neredeyse ancak kendini ikame eder hâle gelmiştir. Nüfus artış hızının çarpıcı düşüşü Türkiye nüfusunun yaş yapısını da hızla değiştirmiş, genç nüfusun toplam nüfus içindeki payı düşerken, çalışma çağındaki nüfus ve yaşlı nüfus sayısı ile bunların toplam nüfus içindeki payı artmıştır. Hatta bu durum 1999 yılında yayınlanan TÜSİAD raporunda Türkiye için bir fırsat penceresi olarak nitelendirilmiştir.⁷ Bu rapora göre, nüfus artış hızı düşerken, iş gücünün artması kişi başına düşen geliri artırmak için bir ekonomik fırsat yaratırken, sosyal devlet harcamalarıyla da aynı sayıda yurttaşa daha nitelikli hizmet verilebilecektir. Bu ekonomik fırsatın yakalanabilmesi hızla artan çalışma çağındaki nüfusa istihdam olanaklarının yaratılabilmesine bağlıdır. Öte yandan, bu süreç sonucunda Türkiye'nin şimdiye kadar karşılaşmadığı nüfusun yaşlanması sorunu ile pek yakında karşılaşacağı gözlenmektedir. Doğurganlığın azalması ile genç nüfusun durağanlaşması, ilkökul ve hatta üniversitelere yapılan yatırımların yerine, yaşlı nüfusu ilgilendiren emeklilik, konut ve barınma, sağlık hizmetleri gibi alanlarda sosyal güvenlik politikalarının gözden geçirilmesi gerekmektedir.⁸ Nitekim 1999 yılında tespit edilen bu fırsat ve tehditler, 2013 yılında da geçerliliğini korumaktadır.

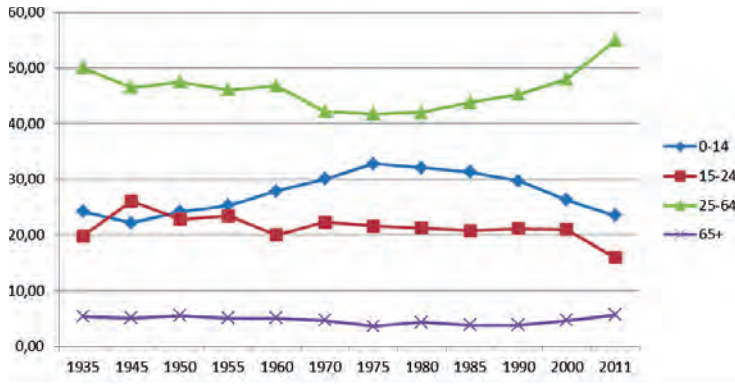
İstanbul nüfusunun yaş yapısı Türkiye ile kıyaslandığında 1935 yılında İstanbul'da çocuk nüfusu

⁷ Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri, İstanbul 1999.

⁸ Türkiye'nin Fırsat Penceresi.

Tablo 1- İstanbul nüfusunun yaş yapısı (1935-2011; yüzdeler)

	1935	1945	1950	1955	1960	1970	1975	1980	1985	1990	2000	2011
0-14	24.20	22.20	24.20	25.30	27.90	30.08	32.80	32.10	31.30	29.70	26.30	23.52
15-24	19.80	26.10	22.80	23.40	20.00	22.30	21.60	21.30	20.80	21.10	21.00	15.96
25-64	50.00	46.50	47.50	46.10	46.80	42.20	41.80	42.00	43.80	45.30	48.00	54.90
65+	5.40	5.10	5.50	5.10	5.10	4.70	3.60	4.30	3.80	3.80	4.70	5.62

Grafik 5- İstanbul nüfusunun yaş yapısı (1935-2011)

az, buna karşın çalışma çağındaki nüfus (15-64) fazladır. 2000 yılına gelindiğinde her iki grupta da bu fark neredeyse kapanmış, Türkiye genelinde çocuk nüfus azalmış, çalışma çağındaki nüfus artmıştır, demografik geçiş süreci tamamlanmıştır. Burada dikkati çeken İstanbul'un demografik geçişini Türkiye'den daha önce yaşamaya başlamasıdır. Hatta İstanbul'daki görece düşük doğurganlık oranları da düşünüldüğünde İstanbul'a gelen genç (doğurganlık çağında) göçmenler, "doğmamış çocuklarını" da beraberlerinde getirmemiş olsalardı, İstanbul bu süreci daha da hızlı tamamlayabilirdi.

İstanbul Nüfusunun Yaş Yapısı

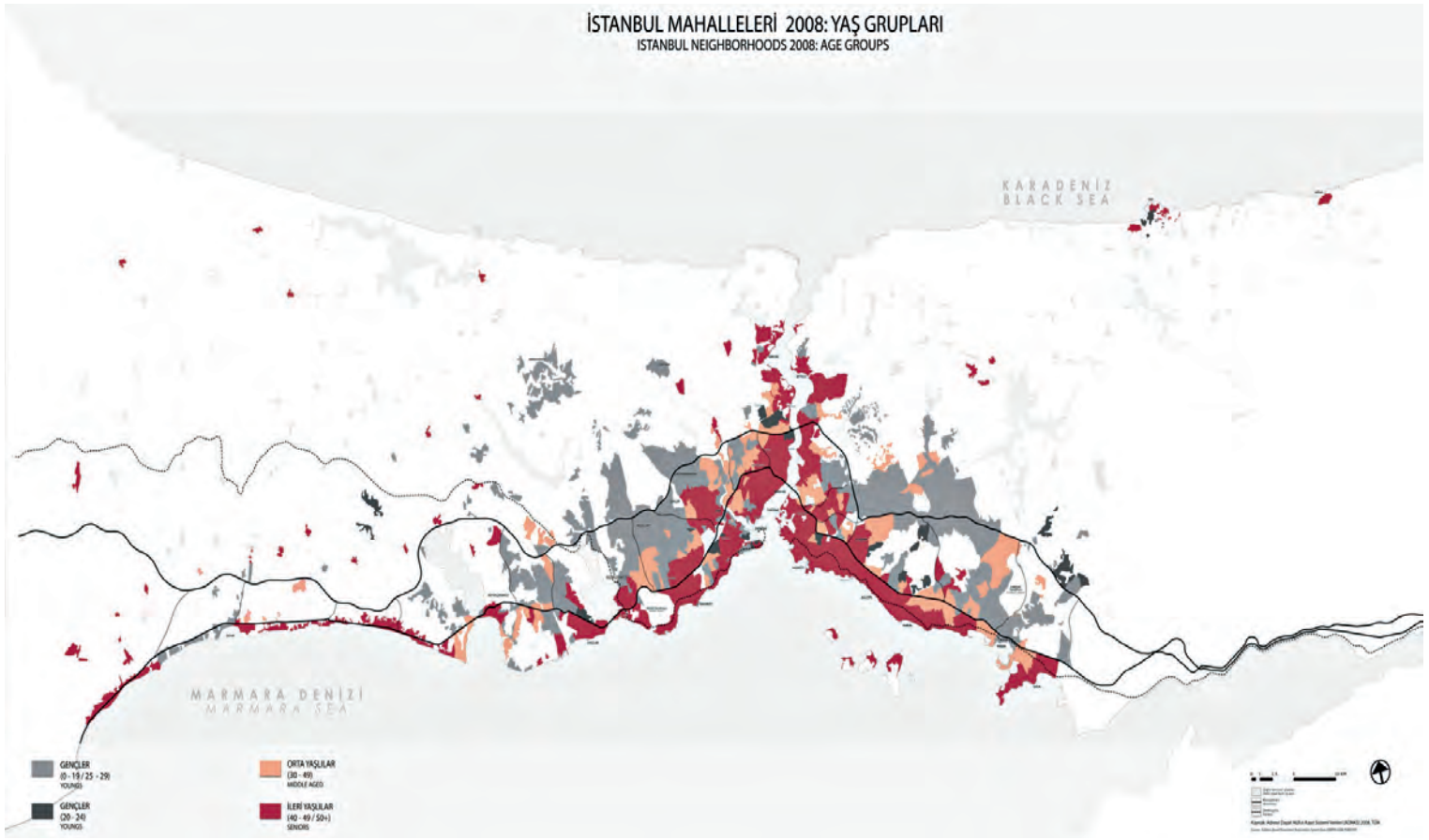
Burada İstanbul nüfusunun yaş yapısı, çocuk (0-14), çalışma çağı genç (15-24), çalışma çağı yetişkin (25-64) ve yaşlı nüfus (65+) olmak üzere dört yaş grubu üzerinden incelenmektedir (Grafik 5 ve Tablo 1). 1935-2011 yılları arasında İstanbul nüfusuna bakıldığında; 1975 yılının çocuk ve çalışma çağındaki yetişkin nüfus için bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Bu yıldan sonra çocuk nüfusu hızla azalmaya başlarken, yetişkin nüfus ise artmaya başlamıştır. 2011 yılına gelindiğinde nüfusun %55'ini çalışma çağındaki yetişkin nüfus oluşturmaktadır. Bu oran Cumhuriyet sonrası İstanbul tarihinin en yükseğidir. 2000 yılında İstanbul'da %4,7 olan 65 yaş üstü nüfus, 2011 yılında %5,62'ye çıkmıştır. Demografik

geçişini tamamlayan ülkelerde görülen demografik yaşlanma olgusu, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde metropollere nazaran daha erken etkilerini göstermiştir. Öte yandan doğum oranlarının düşmesi ve iç göçün ivme kaybetmesinin de etkisiyle hızla artan yaşlı nüfus oranları göz önünde bulundurulduğunda, İstanbul ve diğer metropollerde yaşlılıkla ilgili demografik politikaların gözden geçirilmesi gerekmektedir. Özellikle 1970'lerden bu yana İstanbul nüfusunun yaşlı nüfus oranı İstanbul'da sonlanan iç göçlerin nitelik ve niceliği nedeniyle Türkiye ortalamasının altında olmuş, İstanbul genç ve ekonomik olarak aktif bir nüfusun avantajlarına sahip olmuştur. Genç nüfusun azalma ve yaşlı nüfusun artma eğilimi, İstanbul'un emek pazarı ve sosyoekonomik koşullarını yakından ilgilendirdiğinden, sosyal politikacıların ve karar vericilerin gündemlerinde öncelikli olmalıdır. İstanbul'da baskın yaş gruplarının mahalleler itibarıyla dağılımına bakıldığında çarpıcı bir harita ortaya çıkmaktadır (Harita 1). İleri yaş gruplarının, görece eski yerleşim yerlerinin olduğu kıyıların belirlediği üçgende, gençlerin ise göçmen nüfusun yoğunlukla ikamet ettiği ikinci çevre yolu aksındaki mahallelerde yaşadığı görülmektedir. Orta yaş grubunun (30-49) ise âdeta bir tampon bölge gibi bu iki bölge arasında yoğunlaştığı haritada açıkça görülmektedir. İstanbul'un sosyal coğrafyası haritalandığında eğitim düzeyi ve sosyoekonomik karakteri de yaş dağılımına çok benzer bir görüntü sergiler.⁹ Yüksek eğitimliler ve üst sosyoekonomik statüye sahip olanlar aynı zamanda ileri yaş gruplarının baskın olduğu kıyılarda, düşük eğitimliler ve düşük gelirli, gençlerin yoğun olduğu TEM otoyoluna yakın çeper ilçelerde yoğunlaşmaktadır. Kentsel büyüme sürecinin karmaşıklığına rağmen, İstanbul metropolitan alanının sosyal coğrafyası oldukça net okunabilmektedir.¹⁰

9 P. Derviş, Meriç Öner (der.), *Mapping İstanbul*, İstanbul 2009.

10 M. Güneç, "Social Geography of İstanbul: An Overview", *Mapping İstanbul*, der. P. Derviş ve Meriç Öner, İstanbul 2009.

İSTANBUL MAHALLELERİ 2008: YAŞ GRUPLARI ISTANBUL NEIGHBORHOODS 2008: AGE GROUPS

Harita 1- İstanbul mahalleleri 2008: yaş grupları

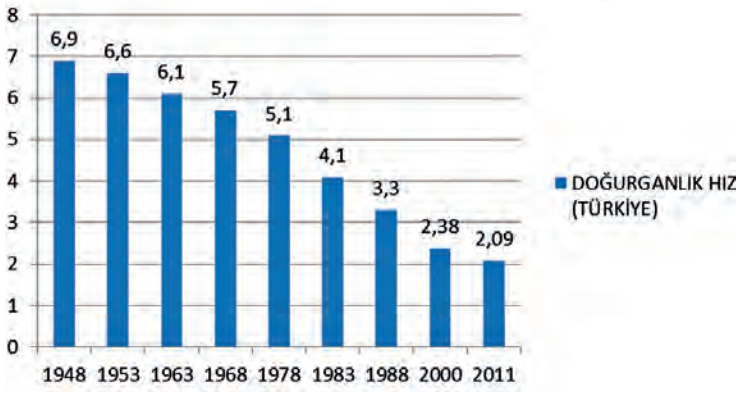
Doğurganlık

Nüfus artışı ve azalışı; doğum, ölüm ve göç oranlarının sonucudur. Ölümlülük oranlarının görece sabitlendiğini düşünecek olursak, doğum ve göç oranları nüfus değişiminde daha fazla etkilidir. Nüfusun sayısal artış veya azalışının yanı sıra nüfusun yaş yapısı ve dolayısıyla sosyal ve ekonomik özellikleri de doğumlardan ve göç akımlarından etkilenir. Yukarıda tartışılan demografik geçiş süreci de doğurganlık grafiğindeki değişimlerin sonuçlarından biridir.

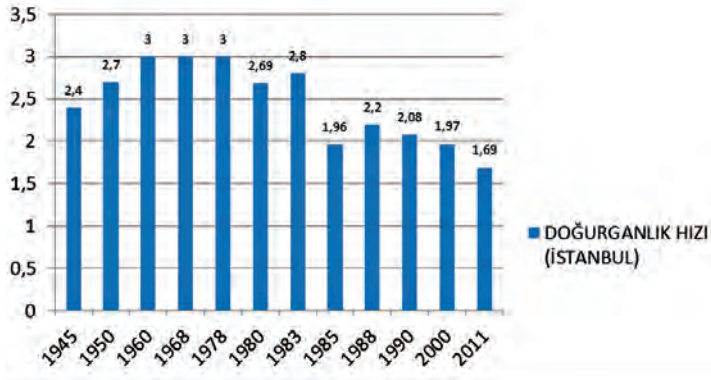
Doğurganlığın demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel birçok boyutu vardır ve bu derece karmaşık bir doğası olmasına rağmen tüm dönemlerde çeşitli politikalarla kontrol edilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Türkiye’de 1965’e kadar 5 çocuğun üzerinde doğuran kadınlara maddi yardım yapılması, kürtaj ve doğum kontrol yöntemlerinin ithalatı ve satışı ile ilgili kısıtlamalar getirilmesi gibi *pronatalist* politikalar uygulanırken, 1965’te geçen *Aile Planlaması Yasası*’yla *antinatalist* politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu değişimin arkasında, doğum esnasında anne ve bebek ölümlerinin artması ve yasal olmayan kürtajların yarattığı sağlık riskleri ile büyük şehirlerde etkili olan nüfus

baskısı vardır. Bu politikaların doğurganlık üzerine etkili olduğu söylenebilir fakat birebir sonuçlarını ölçmek çok zordur. Doğurganlık, farklı değişkenlerin de etkili olduğu karmaşık bir mesele olduğundan, herhangi bir nüfus planlama politikasıyla seyrini değiştirmek neredeyse imkânsızdır. Son zamanlarda Türkiye’de politikacılar tarafından ortaya atılan “en az üç çocuk” tavsiyesi de Türkiye’de hızla düşen doğurganlık oranlarını kontrol altına almayı ve genç nüfusun azalmasını engellemeyi öngörse de, doğurganlık meselesi buna benzer politikalarla kontrol edilemeyecek kadar karmaşık bir yapıya sahiptir. Doğurganlığı etkileyen faktörler arasında yaş ve evlilik oranı gibi demografik değişkenlerin yanı sıra yaşanan merkez durumu (kır-kent), kadın istihdamı ve eğitim düzeyi, ekonomik durum, dinî ve kültürel değerler gibi değişkenler de bulunmaktadır.

XX. yüzyıl ortalarından itibaren, doğurganlık hızı Türkiye’de hızla ve çarpıcı şekilde düşerken, İstanbul’da aynı dönemde Türkiye genelinin oldukça altında seyretmiş ve yüzyıl ortasından beri çalkantılı bir grafik çizmiştir. Özellikle 1950’lerden sonra görülen artış, doğurganlık çağındaki nüfusun İstanbul’a göç etmesinin bir sonucudur. Ne var ki bu yükseliş döneminde dahi İstanbul’un doğurganlık oranı %3’ün üzerine çıkmamış ve Türkiye

Grafik 6- Türkiye'de doğurganlık hızı (1948-2011)

Grafik 7- İstanbul'da doğurganlık hızı (1945-2011)

oranlarının neredeyse yarısı seviyelerinde kalmıştır. Bu oran 2000 yılından sonra %2'nin altında seyretmiş, 2011 yılında ise %1,69'a düşmüştür (Grafik 6 ve 7).

İç Göçler

İstanbul'da sonlanan göçlerin dinamiklerini ve göçmen profillerini anlamak için Türkiye'de farklı dönemlerde farklı toplumsal ve ekonomik koşullarla şekillenen göç hareketleri ve Türkiye göç alanını anlamak gerekir.

Türkiye iç göç tarihi, Türkiye toplumsal tarihinin dört evresiyle örtüşür ve ana hatlarıyla dört döneme ayrılarak incelenebilir:

- XIX. yüzyıl sonları-1927, Tekeli'nin utangaç modernleşme şeklinde adlandırdığı ilk dönem: Siyasal nedenli Balkanlaşma göçleri
- 1923-1950, tek partili radikal modernleşme dönemi: Cumhuriyet sonrası mübadele ve zorunlu göç dönemi
- 1945-1980, çok partili popülist modernleşme: Kentleşme sürecini besleyen kır-kent göçleri
- 1980, neoliberal dönem: Kent-kent göçleri¹¹

11 İ. Tekeli, *Göç ve Ötesi*, İstanbul 2008; F. Özbay, B. Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri, Devlet Politikaları ve Demografik Yapı", *Nüfus ve Kalkınma: Göç, Eğitim, Demokrasi*,

Türkiye'nin göç tarihine bakıldığında, ilk olarak 1860-1927 yıllarını kapsayan Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus devletlere ayrışması döneminde Osmanlı toprakları dışında kalan Müslüman nüfusun, büyük kitleler hâlinde Anadolu'ya sığınmasıyla oluşan "Balkanlaşma göçleri"ni görebiliriz.¹² Siyasal nedenlerle oluşmuş ve Osmanlı'nın muhacir politikasının şekillendirdiği göçler dışında kalan iç göçler hakkında çok fazla şey bilinmemekle birlikte, ekonomik nedenli iç göç hareketlerinin azımsanamayacak boyutta olduğuna dair tespitler yapılmıştır.¹³ Yine yüzyıl sonunda kuraklık, erozyon, deprem ve toprak kaymaları ile tarıma elverişsiz hâle gelen köylerden mevsimlik göç başlamıştır ve hatta bu göçün günümüzde devam eden mevsimlik göçün temellerini oluşturduğu iddia edilmektedir.¹⁴ 1927 nüfus sayımına göre nüfusun dörtte üçü hâlen kırsal alanda yaşamaktadır ve bu sayımdan 1950'ye kadar kentsel nüfus sadece %1 artmıştır.¹⁵ Cumhuriyet'in ilanının ardından 1950'lere kadar nüfusu dinî açıdan homojenleştirmeyi hedefleyen ve Osmanlı muhacir politikasının devamı niteliğinde görülebilecek bir "zorunlu" göç ve iskân politikası izlenmiş, göç eden nüfus tarım için köylere yerleştirilmiş, ancak devlet 1950'lere kadar zorunlu olmadıkça köyden kente göç, devletçe teşvik edilmemiştir.¹⁶

İstanbul 1950'lerden itibaren hızla göç almaya başlamıştır. 1945-1950 arasında köyden kente sadece 214.000 kişi göç etmiş iken, 1950-1955 döneminde bu sayı 904.000'e sıçramıştır.¹⁷ Bu sıçrama genellikle 1950'lerle birlikte yürürlüğe konan liberal ekonomi politikaları ve tarımda makineleşme sürecinin (traktör sayısının artması)

Yaşam Kalitesi, haz. F. Özbay v.dğr., Ankara 2001.

12 Tekeli, *Göç ve Ötesi*.

13 Özbay ve Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri". Hatta XIX. yüzyılda Karadeniz ve Akdeniz'de çoğalmaya başlayan ticaret limanlarına köylerden büyük ölçüde göç olduğu bilinmektedir (K. Karpat *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge 1976). Daha sonra uzun süren savaşlar sebebiyle ticaret büyük ölçüde sekteye uğramış ve köylere geri dönüş olmuştur.

14 Karpat, *The Gecekondu*.

15 H. I. Taş, D. R. Lightfoot, "Gecekondu Settlements in Turkey: Rural-urban Migration in the Developing European Periphery", *Journal of Geography*, 2005, c. 104, sy. 6, s. 263-271.

16 Özbay ve Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri".

17 B. Akışit, "İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", *Türkiye'de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri*, ed. Ahmet İçduygu, İstanbul 1998. Bu sıçramadan sonra 1960-1965 yılında 1.900.000, 1985-1990 döneminde 2.600.000 kişi olmak üzere, kırdan kente göçte iki sıçrama daha görülmüştür.

kırsal kesimde fazladan iş gücü oluşmasına yol açması¹⁸ ve bu, nüfusun kentlere artan bir akım hâlinde göç etmesi ile açıklanmıştır.

Diğer taraftan göç süreci tümüyle kırsal itici faktörleriyle açıklanamaz. Kırsal kente göç sürecinin sürekliliği ancak kentlerdeki değişiklikler dikkate alınarak açıklanabilir. Örneğin, 1950’lerde Demokrat Parti’nin büyük kentlerdeki ve özellikle İstanbul’daki sanayileşme ve kentleşme potansiyeli üzerinden millî burjuvaziyi desteklemeye başlaması¹⁹ kentlerin bu göçlerdeki rolünün göstergesidir. Zira Piore²⁰ göçün oluşumunu, göç veren yerlerdeki işsizlik ve yoksulluğun itici güçlerinden çok; göç alan yerlerin kronik, yapısal ve kaçınılmaz emek ihtiyacına bağlayarak açıklamıştır. Bu teoriye göre emek ve sermaye arasındaki içsel ikilem, güvenceli ve yüksek ücretli işler ile düşük ücretli ve güvencesiz işler arasında *bölünmüş bir emek pazarı (segmented labour market)* yaratır. Bu noktada emek pazarında düşük ücretli, güvencesiz işlere yerli iş gücü talebi düşüktür ve göçmen emeğine ihtiyaç bunun sonucudur. Türkiye’de de sermaye ve emek yoğun sektörler arasındaki ikilik 1950’lerle birlikte belirginleşmeye başlayan, kentlerin çekici gücünü artırmıştır. Görüldüğü gibi göç veren yer ile göç alan yer arasındaki *ilişkisel bağları* ve emek pazarı farklılaşmasını dikkate almayan göç çalışmaları, kaçınılmaz olarak hikâyenin sadece bir tarafını anlatmakta ve göç örüntülerinin önemli boyutlarını gözden kaçırmaktadır.

“Kırsal kente göç”, iç göçler içinde en sık vurgulanan ve sorunsallaştırılan, klişeleştirilmiş göç tipi olmasına rağmen sayısal açıdan çok ağırlıklı değildir. Nitekim 1965-1970 yılları arasında toplam göçün %39,2’sini şehirden şehire göçler ve sadece %27,4’ünü köylerden şehirlere göçler oluşturmaktaydı. Fark zamanla hızla açılmış, 1980-1985 yılları arasında sırasıyla %56,2 ve %22,5 olmuştur. Dolayısıyla kırsal kente göç, niteliksel önemini korusa da, sayısal olarak varlığını gittikçe yitiren bir göç tipidir. Ayrıca 1960’larla birlikte Türkiye’den yurt dışına giden göçmen sayısının artması iç göçün dinamiklerini de etkilemiştir, bu bağlamda binlerce insan, önce ülke içinde yer değiştirmiş daha sonra da yurt dışına göç etmiştir. Yurt dışından ülkeye geri dönen

¹⁸ Buna karşılık, Tekeli bu görüşün bir illuziyondan ibaret olduğunu, traktörün girişiyle işlenebilecek tarım alanlarının büyük ölçüde arttığını ve kırsal emek talebinin de buna bağlı olarak arttığını ortaya koymuştur. Göçü açıklarken ise kentsel talebin de hesaba katılması gerektiğini savunmuştur (Tekeli, *Göç ve Ötesi*).

¹⁹ Özbay ve Yücel, “Türkiye’de Göç Hareketleri”.

²⁰ M. J. Piore, *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, New York 1979.

bazı göçmenler de ilk çıktıkları yerden farklı yerlere yerleşmişlerdir.²¹

1950’lerin sonlarından itibaren Türkiye’de kırsal kente -özellikle de İstanbul ve Ankara’ya- giden iç göç, birçok araştırmaya konu olmuştur.²² Bu araştırmalar kırsal kente göçün bağlamına değindiği kadar, göçe bağlı dönüşen kentleşme dinamiklerini, göçmenlerin kente “entegrasyon” süreçlerini ve göç politikalarını da konu edinmiştir. Göçmenlerin kente eklenme biçimlerinin yanı sıra konut, istihdam, ilişki ağları gibi farklı değişkenleri öne çıkaran bu araştırmalar, daha sonra “gecekondu araştırmaları” olarak adlandırılan bir alanın öncüleridir. Ne var ki göç hızı, net göç, geri dönüş oranları, toplam iç göç içindeki payda gibi değişkenleri kullanan niceliksel araştırmalarda makro veriden faydalanılmış ve alternatif metodoloji geliştirilememiştir. Bu araştırmalar, göçün iki yerleşme arasındaki ilişkisel ve hatta dairesel hareketlerinden çok, göç sonucunda ortaya çıkan kentleşme ve eklenme sorunlarını ele alır. Kentleşme, entegrasyon veya gecekondu çalışmalarının görgül temelini ve düşünsel arka planını oluşturmak için göç hareketlerini ve dinamiklerini inceleyen çalışmalara ihtiyaç vardır. 1985-1990 dönemi kır-kent göçünün toplam içindeki payı %13’e düşmüştür. Kentler arasındaki göç hareketleri ivme kazanmıştır. Bu kısımda 1985-1990 ve 1995-2000 yılları arasında gerçekleşen iç göçe ilişkin yakın dönemde yürütülen bir araştırmanın²³ İstanbul’a ilişkin sonuçlarına yer verilecektir. Bu araştırma *göç hareketlerini* hem niceliksel hem de niteliksel açıdan ele alması bakımından önemlidir. Kırsal veya kentin göç öncesi ve sonrası değişen dinamiklerini inceleyen araştırmalar için sağlam bir görgül arka plan oluşturmaktadır.

1990-2010 Türkiye iç göç örüntüleri incelendiğinde göç örüntülerinin tarihsel kararlılığı açıkça görülmektedir.²⁴ 1985-1990 ve 1995-2000

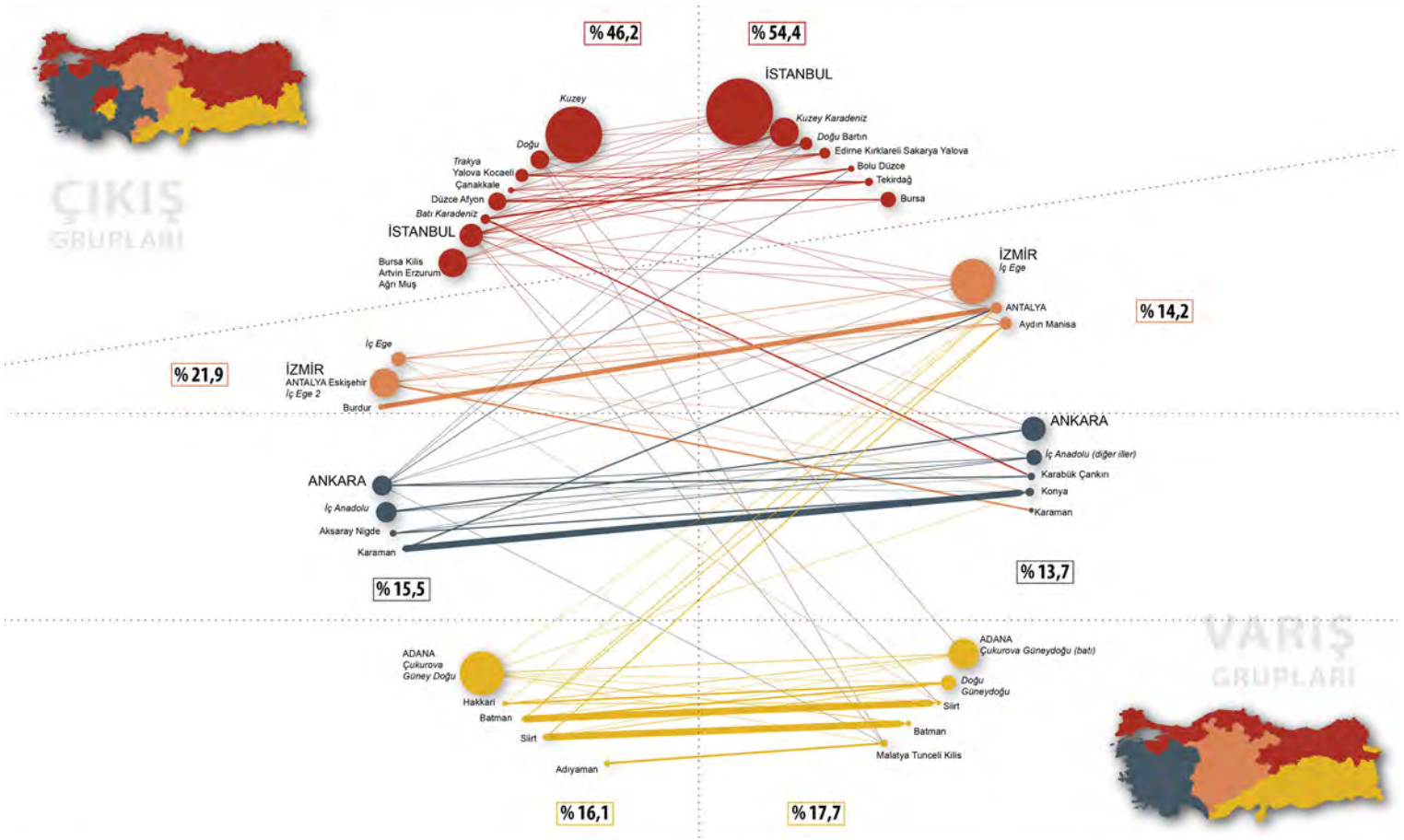
²¹ A. İçduygu, T. Ünal, “Türkiye’de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri”, *Türkiye’de İç Göç*, der. A. İçduygu, İstanbul 1998.

²² İ. Öğretmen, *Ankara’da 158 Gecekondu*, Ankara 1957; İ. Yasa, *Ankara’da Gecekondu Aileleri*, Ankara 1966; T. Yörükhan, *Gecekonducular ve Gecekondu Bölgelerinin Sosyokültürel Özellikleri*, Ankara 1968; C. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul 1969; F. Akçay, *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*, İstanbul 1974; Karpat, *The Gecekondu*.

²³ Murat Güvenç, Özge Aktaş Mazman, “Türkiye İç Göç Çalışmalarında Yeni Bir Evreye Doğru:1985-1990, 1995-2000 Göç Akımları ve Göçmen Profilleri”, TÜBİTAK Araştırma Projesi, 2011-2014. Bu projenin analizleri Elvan Erginli, grafik ve haritaları Ebru Şener tarafından hazırlanmaktadır.

²⁴ Göç harita ve diyagramları, Türkiye göç alanını oluşturan tüm çıkış ve varışların

Harita 2- Türkiye Toplam Göçleri, Çıkış Bağlantı Diyagramı, 1985 - 1990

dönemlerinde Türkiye’de; İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana odaklı çıkış ve varış profillerinin ayırt ediciliği üzerinden kolayca teşhis edilebilen dört ana göç alanı seçilebilmektedir. İstanbul’un Doğu Marmara, Türkiye’nin kuzey illeri ve Trakya ile, Ankara’nın çevre iller ve Orta Anadolu ile, İzmir’in İç Ege bölgesi ile, Adana’nın da Çukurova ve Güneydoğu bölgesi ile aynı göç alanlarında bulunduğu izlenmektedir. Bu bölgelerden çıkış yapan göçmenler, benzer varış bölgelerine giderken, bu bölgelerde sonlanan göçler de benzer çıkış bölgelerinden gelmektedir. İstanbul; Marmara, kuzey ve kuzeydoğu göç alanının odağındadır. En yoğun göçü bu alanda bulunan illerden almakta, en yoğun göçü de yine bu alanın illerine vermektedir. 2010 yılına gelindiğinde çok küçük düzey farkları dışında, İstanbul’un en

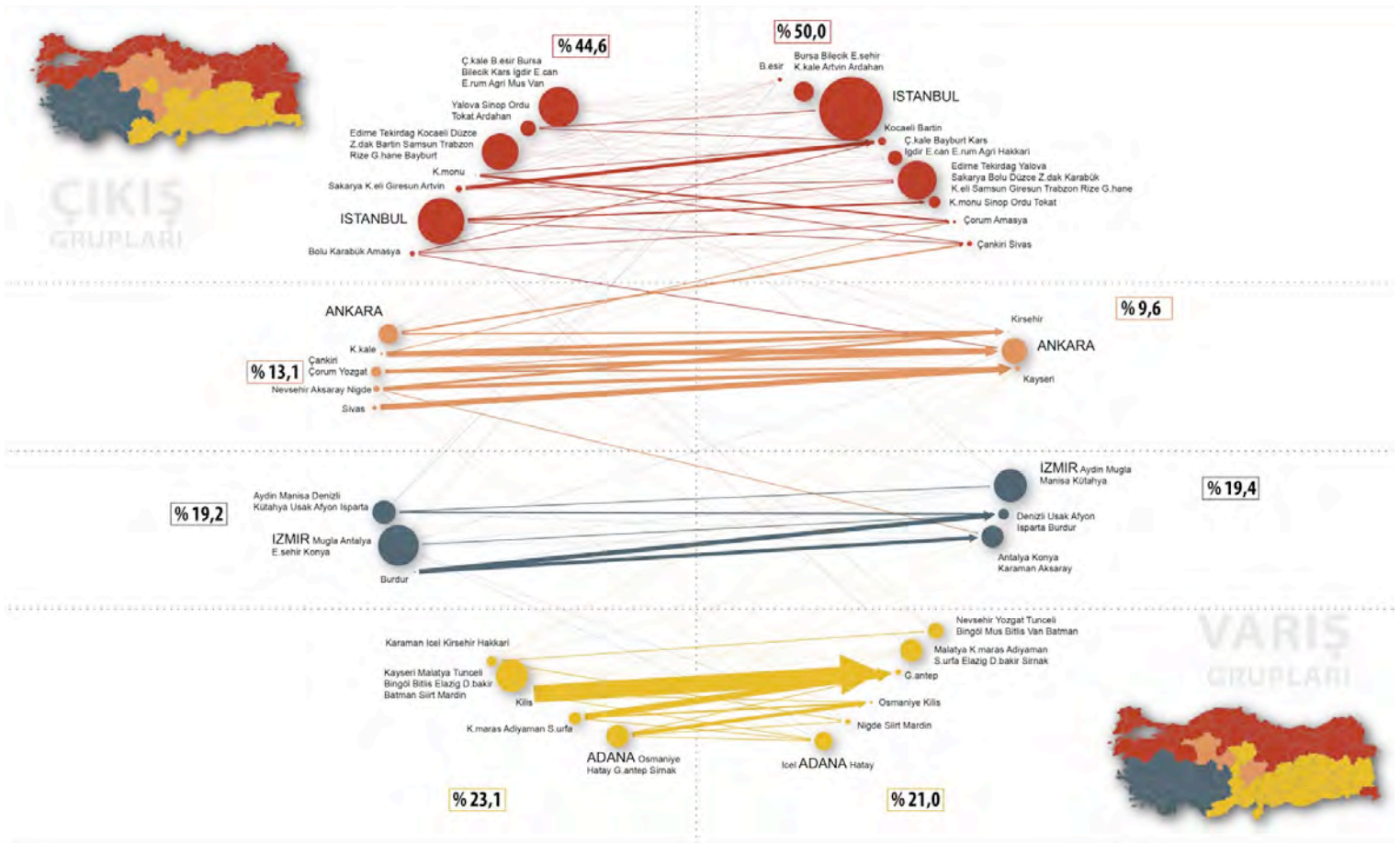
mütekabiliyet analizi ve göç alanını okunabilir kılmak için kullanılan katmanlaştırma yöntemi kullanılarak gruplanması oluşturulmuştur. Bu süreçte birbirine benzer yerlere göç veren iller (çıkış grupları) ile benzer yerlerden göç alan iller (varış grupları) gruplanarak, istatistiki olarak anlamlı göç akımları ortaya çıkarılmıştır. Diyagramda bulunan çizgilerin kalınlığı göç akımlarının manidar yığılmalarını gösterir. Noktaların büyüklüğü ise alınan göç miktarının büyüklüğüne işaret eder.

görünür çıkış ve varış bağlantılarını kapsayan alanın değişmediği görülmektedir. 1950’li yıllarda nüfus sayımlarında göç verisi toplanmadığından, bu yıllara ait veri; doğum yerine göre nüfus üzerinden incelendiğinde, İstanbul’da ikamet eden başka yer doğumlular içinde yine Karadeniz ve Trakya’yı içine alan Türkiye’nin kuzey illerini görmek mümkündür (Harita 2, 3).²⁵

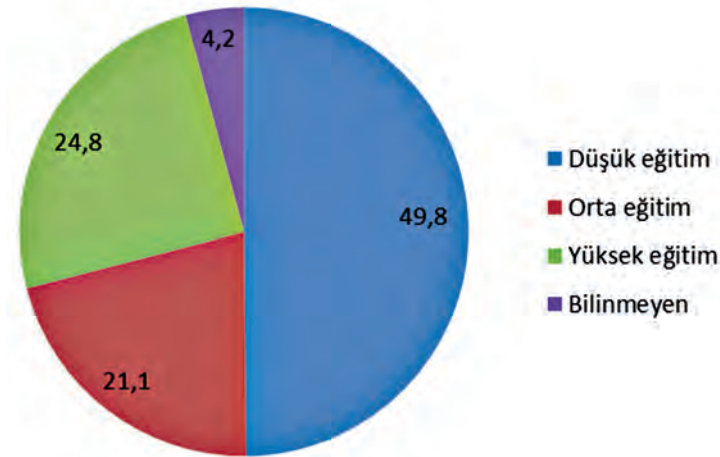
2009-2010 yılları arasında İstanbul’a gelen 406.323 göçmenin eğitim profili Türkiye genelinin üzerindedir. Alt düzey eğitilmişler (ilkokul mezunu ve diplomasızlar) Türkiye genelinde %50 düzeyinde temsil edilirken, İstanbul’a gelen göçmenler arasında bu oran %35 düzeyinde kalmaktadır. Buna karşılık Türkiye genelinde lise ve üzeri diplomaya sahip olanların oranı %25 iken, İstanbul’a gelen göçmenlerde bu oran %38’dir (Grafik 8 ve Grafik 9).

İstanbul’a gelen göçmenlerin eğitim profilleri çıkış bölgeleri itibarıyla önemli farklılaşma sergiler. İstanbul’un kentsel bölgesindeki illerden (Tekirdağ,

²⁵ Haritalar Güvenç ve Aktaş Mazman, “Türkiye İç Göç Çalışmalarında Yeni Bir Evreye Doğru” başlıklı TÜBİTAK Araştırma Projesi için hazırlanmıştır.

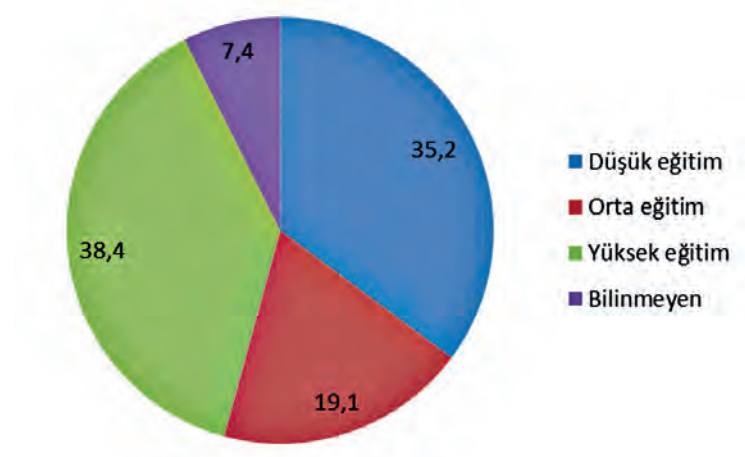

Harita 3- Türkiye Toplam Göçleri, Çıkış Bağlantı Diyagramı, 2009 - 2010

Grafik 8- Türkiye eğitim profili (2010)

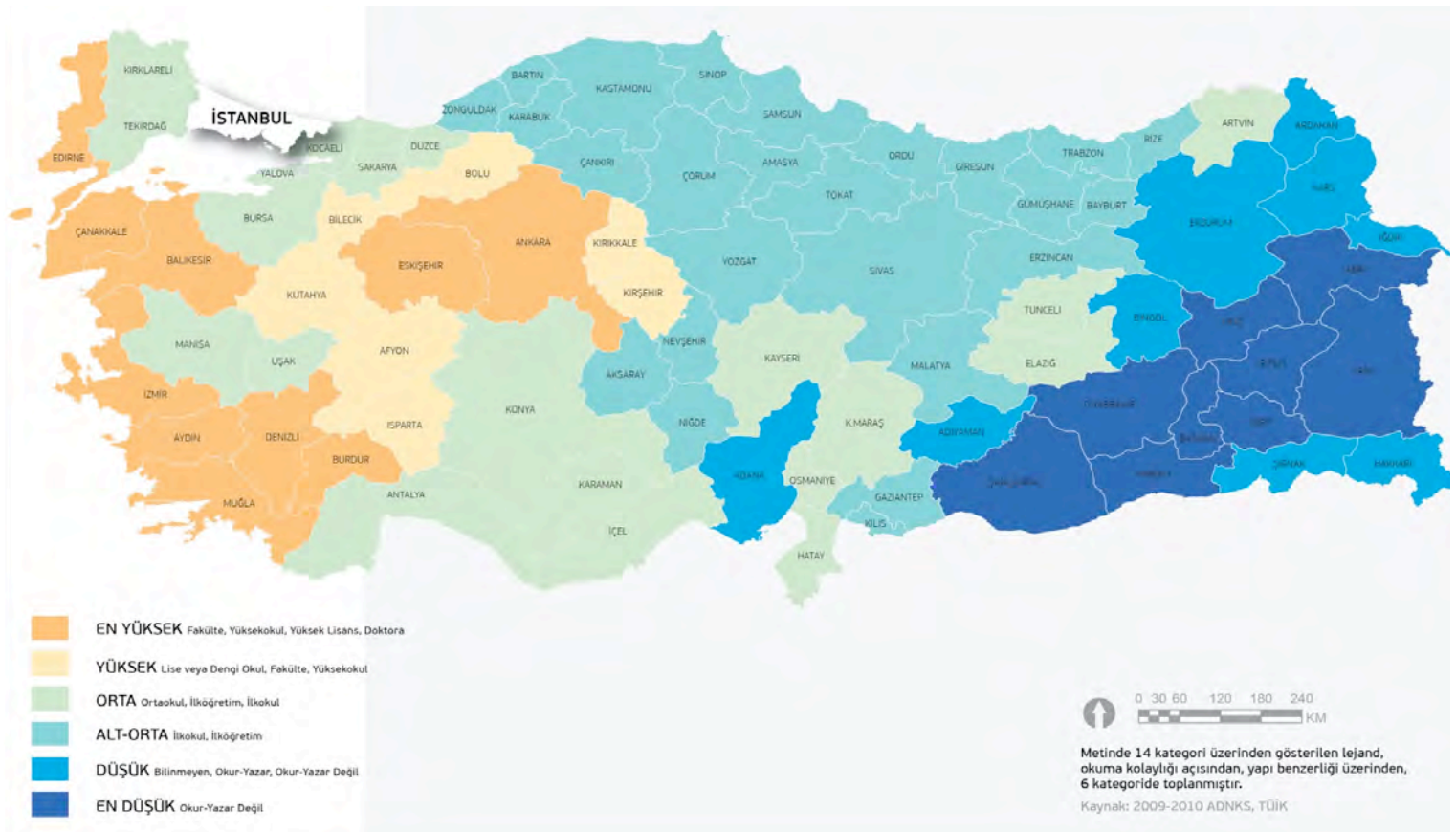
Kocaeli, Yalova, Bursa, Sakarya ve Düzce) aldığı göç, değerlendirme dışı tutulursa İstanbul'a gelen göçmenler genellikle geldikleri bölgelerin hâkim eğitim profilini taşır. Nitekim İstanbul'da sonlanan göçlerin eğitim profili haritası genelde Türkiye eğitim haritasına benzer (Harita 4 ve 5). Doğu ve güneydoğudan gelen göçmenler, en düşük eğitim profillerine, batı illeri ile Ankara ve Eskişehir'den gelenler en yüksek eğitim profiline sahiptir. Buna karşılık Marmara bölgesi illerinin

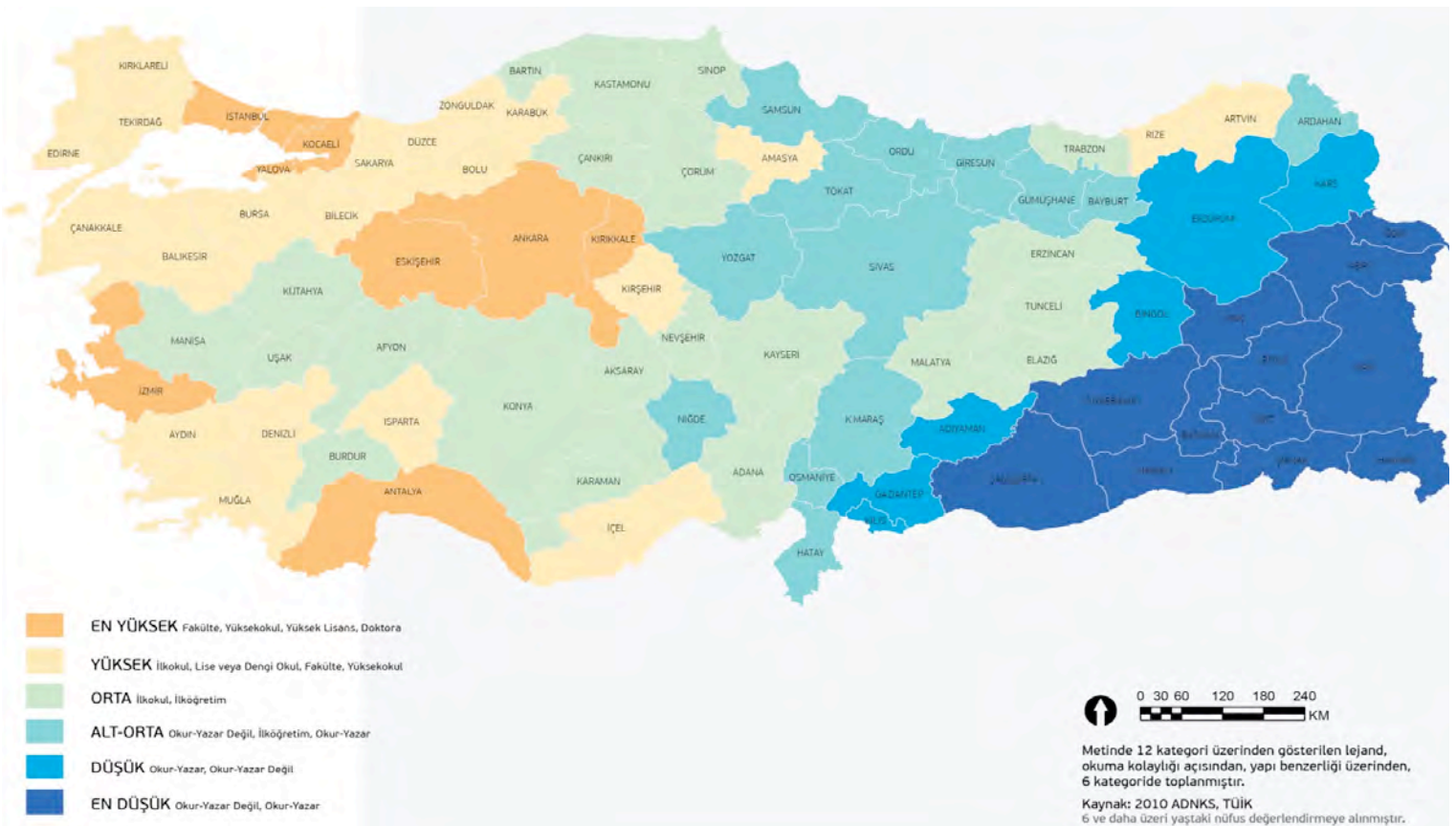
Grafik 9- İstanbul'a gelen göçmenlerin eğitim profili (2009-2010)

eğitim profilleri göreceli yüksekken, (İstanbul) kentsel bölgesinin İstanbul'a verdiği göçün eğitim düzeyi orta düzeydedir. İstanbul kentsel bölgesi Ankara'ya yüksek, komşusu İstanbul'a ise görece düşük eğitilmiş göç vermektedir. Benzer bir örüntü Ankara ve komşu illeri arasında da görülmektedir.

İstanbul'un en çok göç aldığı Karadeniz ve kuzey illerinden gelen göçmenlerin alt-orta eğitim profilinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Batı ve

Harita 4- İstanbul'a gelen göçmenler 2010: Eğitim profilleri

Harita 5- Türkiye 2010: Eğitim profilleri

Doğu Karadeniz illerinin eğitim profili Orta Karadeniz ve Türkiye genelinden daha yüksektir. Ne var ki Karadeniz'den İstanbul'a gelen göçmenler bu farklılığı yansıtmaz.

Sonuç

İstanbul nüfusunun gelecek projeksiyonları son dönemde yaşanan düşük doğurganlık ve görece azalan göç olguları dikkate alındığında bu faktörler olmaksızın beklenenden daha düşüktür.²⁶ Öyle ki pozitif net göç (İstanbul'un verdiği ve aldığı göç arasındaki fark) olmadığı takdirde, azalan doğum oranları 2030'lu yıllarda nüfus artışının durmasına ve 2040'lı yıllarda nüfusun azalmasına yol açması beklenmektedir. Yine aynı nüfus projeksiyonunda 65 üstü yaştakilerin oranının artması, diğer tüm yaş gruplarının oranının düşmesi beklenmektedir. Demografik geçişini tamamlamış İstanbul'da, 2050 yılına gelindiğinde doğurganlık hızının 1,61'e düşeceği, yaşlı nüfusun artışına paralel olarak, yıllık ölümlerin doğumlardan yüksek olacağı tahmin edilmektedir.²⁷ Öte yandan nüfus artışı ve yapısında göçün önemi yadsınamaz. İleriki dönemlerde İstanbul'a gelecek göçün büyüklüğü ve niteliği, nüfus büyüklüğü ve yapısını değiştirebilir.

İstanbul'un demografik ve sosyal tarihi karmaşık etkenlerle şekillenmiş kendine özgü üç döneme (1923-1950, 1950-1980 ve 1980 sonrası) ayrılarak incelenebilir.²⁸ Ne var ki İstanbul'un, demografik ve sosyal coğrafyasına bakıldığında, büyük ölçüde kendini yeniden ürettiği söylenebilir. Özellikle Cumhuriyet sonrasında farklı demografik ve sosyoekonomik grupların kente eklenme kalıplarının sürekliliği çarpıcıdır. Ne var ki son yıllarda yapılan ve yapılması planlanan Marmaray, 3. Köprü gibi büyük çaplı projeler, İstanbul sosyal coğrafyasını değiştirebilecek potansiyele sahiptirler. İstanbul nüfusu ve sosyal coğrafyası ile ilgili projeksiyonlar yapılırken doğurganlık, ölümlülük, göç gibi faktörlerin yanı sıra büyük çaplı buna benzer projelerin etkileri de hesaba katılmalıdır.

²⁶ A. S. Türkyılmaz, S. Yavuz, "2000'li Yıllarda İstanbul Nüfusu: Yeni Gelişme Eğilimleri", *Eski İstanbullular ve Yeni İstanbullular*, haz. M. Güvenç, İstanbul 2009.

²⁷ Türkyılmaz ve Yavuz, "2000'li Yıllarda İstanbul Nüfusu".

²⁸ Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?".

KAYNAKLAR*

- Güvenç, M., "Küreselleşme Bağlamında İstanbul'a Göç ve İstanbul'dan Göç", *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular*, haz. M. Güvenç, İstanbul 2009, s. 130-140.
- Murat, S., *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İstanbul 2006.
- Shorter, F.C. ve Bozkurt Güvenç, *Turkish Demography: Proceedings of a Conference*, Ankara 1968.
- Shorter, F.C. ve Miroslav Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975): Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri*, Ankara 1985.
- İstanbul'un Yüzyılı Sergisi, İstanbul Tasarım Bienali, 2012 (İstanbul Şehir Üniversitesi Şehir Araştırmaları Merkezi).
- DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri
- DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri
- İstanbul'un Yüzyılı Sergisi, İstanbul Tasarım Bienali, 2012 (İstanbul Şehir Üniversitesi, Şehir Araştırmaları Merkezi).
- DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri
- İstanbul 1910-2010 Kent, Yapılı Çevre ve Mimarlık Kültürü Sergisi.
- DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri
- DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.